

भारत व शेजारील देशांशी संबंध (भारत-पाक व भारत-चीन)

रोहिणी भाऊसाहेब कांबिरे संशोधक विद्यार्थी, राज्यशास्त्र विभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.

प्रस्तावना :-

भारताचे शेजारील देशांशी संबंध सुरुवातीपासूनच समानता व परस्परांचा आदर या मुलभूत तत्वांवर आधारित आहेत. भारताच्या शेजारील देशांमध्ये पाकिस्तान, अफगाणिस्तान, चीन, नेपाळ, भूतान, बांग्लादेश, म्यानमार, श्रीलंका, व मालदीव या देशांचा समावेश आहे. भारताच्या सीमा अनेक देशांशी जोडल्या गेल्या आहेत. यामध्ये काही देशांची सीमा भूपृष्ठाशी लागून आहे. तर काही देशांची सीमा जलसाठ्यांशी आहे. भारताच्या सीमांमध्ये सागरी सीमांचाही समावेश आहे. प्रत्येक देश हा आपापल्या नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा उपयोग करून दुस-या देशांशी मैत्रीचे किंवा शत्रुत्वांचे संबंध प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न करत आहे. यातून एका देशाचे दुस-या देशांशी चांगले वाईट संबंध निर्माण झालेले आहेत. भारताने त्याच्या शेजारील देशांशी मैत्रीचे संबंध प्रस्थापित करण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय राजकारणामध्ये परराष्ट्र धोरणांचा अवलंब केला आहे. भारताचे परराष्ट्र धोरण हे अनेक देशांच्या विदेश नीतीने अंगीकारले आहे. यातील आंतरराष्ट्रीय शांतता व सुव्यवस्था तत्वांचा स्वीकार चीन या देशाने केला आहे.

भारताच्या शेजारील राष्ट्रांमध्ये मालदीव श्रीलंका यांच्याशी सलोख्याचे संबंध आहेत. बांग्लादेश व नेपाळ या दोन देशांशी भारताचे संबंध किंचित तणावाचे जाणवतात. म्यानमार शी भारताचे संबंध मैत्रीचे आहेत. प्रस्तुत लेखात भारताचे शेजारील देशांशी असलेले संबंध अभ्यासण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे.

उद्दिष्ट्ये :-

- 1) भारत व त्याच्या शेजारील देशांचे संबंध अभ्यासणे
- 2) भारत-पाकिस्तान व भारत-चीन संबंधांचा अभ्यास करणे.
- 3) देशांदेशांचे संबंध सुधारण्यासाठी परराष्ट्र धोरणाचे महत्त्व अभ्यासणे
- 4) भारत व शेजारील देशांच्या संबंधांचा जागतिक राजकारणावर झालेल्या परिणामांचा अभ्यास करणे.

भारत-पाकिस्तान संबंध :-

ऑगस्ट 1947 रोजी भारताची फाळणी होवून भारत व पाकिस्तान ही दोन नवोदित राष्ट्र उदयास आली. या दोन्ही देशांतील संबंध हे पूर्वीपासून कटुतेचे आहेत. याचे कारण जनतेचे स्थलांतर निर्वासितांचा प्रश्न, सीमावाद, पाणी वाटपाचा प्रश्न या अनेक कारणांनी भारत-पाकिस्तान संबंधामुळे नेहमीच तणाव आहे. या दोन्ही देशांचे संबंध बिघडण्याचे मुख्य कारण काश्मीर प्रश्न आहे. पाकिस्तानच्या धर्मांधता आक्रमकता आणि स्वार्थ भूमिकेमुळे 1947, 1965, 1967 आणि 1971 अशी चार वेळा पाकिस्तानने भारतावर आक्रमणे केलेली आहेत. ही आक्रमणे भारताने यशस्वीपणे परतवून लावलेली आहेत. भारताने वेळोवेळी पाकिस्तानशी मैत्रीचे संबंध ठेवण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. या दोन्ही उभय देशांतील संबंध सलोख्याचे ठेवण्यासाठी त्यांच्यातील तणाव कमी करण्यासाठी भारत व पाकिस्तान या देशांनी वेगवेगळे करार घडवून आणले. त्यामध्ये नेहरू-नूर करार (1958) नेहरू-आयुबखान करार (1960), ताश्कंद करार (1966), सिमला करार (1971) या करारांमुळे भारत व पाकिस्तान देशांचे संबंधातील तणाव कमी करण्याचा प्रयत्न झाला.

जागतिक शांतता आणि आखिल मानव जातीचे कल्याण या दृष्टीने भारत-पाक संबंध मैत्रीचे सलोख्याचे असणे गरजेचे आहे. दोन्ही देशांतील हिंदू-मुस्लिम समाजाने समानतेच्या बंधुत्वाच्या भावनेने धार्मिक संघर्ष व ताणतणावाखाली न राहता धर्मनिरपेक्ष भावनेने एकत्रित राहिल्यास एकसंध भारतीय समाज निर्माण होईल. धर्मनिरपेक्ष या भूमिकेमुळे दोन्हीही राष्ट्रे परस्परांशी सलोख्याचे संबंध ठेवू शकतील.

भारत-पाकिस्तान संबंधातील तणाव व संघर्ष कमी करण्याचा दृष्टीने पुढील दोन करार महत्वाचे मानले जातात.

1) ताश्कंद करार (1966)

ताश्कंद करार हा भारत आणि पाकिस्तान यांच्यात झालेला शांतता करार होता. हा करार 10 जानेवारी 1966 रोजी सोव्हिएत संघाच्या ताश्कंद शहरात झाला म्हणून या कराराला ताश्कंद करार म्हटले जाते. या करारावर भारताचे पंतप्रधान लालबहादूर शास्त्री आणि पाकिस्तानचे राष्ट्रपती मोहम्मद अयुबखान यांनी स्वाक्षरी केल्या.

ताश्कंद करारातील नऊतत्वे :-

- 1) भारत व पाकिस्तान या दोन्ही राष्ट्रांनी परस्पर सहकार्याने आणि सामंजसाने मतभेद, तंटे मिटविणे तसेच सैन्यबळाचा वापर करू नये.

- 2) हा करार 1965 च्या भारत-पाकिस्तान युद्धाचे निराकरण करण्यासाठी करण्यात आला होता.
 - 3) दोन्ही राष्ट्रांनी आपापल्या फौजा 5 ऑगस्ट 1965 च्या स्थानावर परत घेण्याचे मान्य केले.
 - 4) दोन्ही राष्ट्रांनी परस्परांच्या अंतर्गत कारभारात हस्तक्षेप करू नये.
 - 5) एकमेकांविरुद्ध अप्रपचार करू नये.
 - 6) दोन्ही राष्ट्रांनी आपले राजदूत पुन्हा नियुक्त करून त्यांना संरक्षण द्यावे.
 - 7) परस्परांतील आर्थिक व्यवहार, व्यापार, दळणवळण, सांस्कृतिक देवाण-घेवाण यांचे पुनरुज्जीवन करावे.
 - 8) दोन्ही देशांनी आपल्या नागरिकांच्या जीविताची, वित्ताची हमी घ्यावी.
 - 9) परस्परांच्या हितांचा, त्या संबंधीचा विचारविनिमय करावा.
- या करारात सुचविलेल्या योजनांची दखल दोन्ही राष्ट्रांकडून फारशी घेतली गेली नाही.

2) सिमला करार (1972)

3 डिसेंबर 1971 रोजी पाकिस्तानाने भारतावर आक्रमण केले. हे युद्ध 14 दिवस चालले होते. या युद्धात पश्चिम पाकिस्तानाचा पराभव होवून बांग्लादेश हे नवे राष्ट्र उदयास आले. पाकिस्तानाचे सरसेनापती (जनरल नियाझी) यांनी 17 डिसेंबर 1971 रोजी आपल्या 90 हजार सैन्यासह शरणागती मान्य केली. भारताने हे युद्ध थांबवून पाकिस्तानाला वाटाघाटी करण्यास भाग पाडले. त्यानुसार पाकिस्तानाचे अध्यक्ष झुल्फिकार अली भुट्टो आणि भारताचे पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांच्यात सिमला येथे हा करार झाला. ज्यामध्ये दोन्ही देशांनी एकमेकांच्या भूभागावर झालेल्या नुकसानीची भरपाई करण्याचा आणि भविष्यात संबंध सुधारण्याचा निर्धार व्यक्त केला.

भारत-पाकिस्तान संबंध मैत्रीचे तसेच सलोख्याचे व्हावे, यासाठी वेळोवेळी सत्तेत असलेल्या भारतीय नेतृत्वाने सामंजस्य व शांततेचे धोरण स्वीकारून संबंध सुधारण्याचे प्रयत्न केलेले दिसून येतात.

3) भारत-चीन संबंध :-

भारत-चीन संबंधांचा अभ्यास करत असताना, भारत चीन संबंध हे दोन टप्प्यात विभागले गेले आहेत. ते म्हणजे शीतयुद्धकालीन व शीतयुद्धोत्तर कालखंड या दोन कालखंडांमध्ये विभागले आहेत. भारत-चीन संबंध सुरुवातीपासून मैत्रीपूर्ण राहिलेले आहेत. तथापि विसाव्या शतकाच्या पहिल्या टप्प्यात या दोन्ही देशांच्या संबंधांना काही आव्हानांचा सामना करावा लागला आहे. दोन्ही देशांमध्ये सीमावाद आहेत. 1 ऑक्टोबर 1941 रोजी चीन प्रजासत्ताक गणराज्याची स्थापना झाली. 1954 साली चीनची पहिली राज्यघटना तयार करण्यात आली. या राज्यघटनेने प्रजासत्ताक गणराज्य साम्यवादी पक्षांची सत्ता राष्ट्रीय जनकाँग्रेसची श्रेष्ठता, समाजवादी समाजव्यवस्था एकात्म शासनपद्धती मूलभूत हक्क आणि कर्तव्य इत्यादी गोष्टीवर तरतूद केली. 1954 साली भारत-चीन या दोन देशात करार होवून पंचशील तत्वांचा स्वीकार केला. 1955 साली लांडुंग परिषदेत पंचशील तत्वांना मान्यता देवून मैत्रीचे संबंध अधिक दृढ करण्यात आले.

1962 मध्ये चीनने भारतावर आक्रमण करून नेपाळ लडाखचा 25 हजार चौरस सैन्यांचा प्रदेश आपल्या ताब्यात घेतला. यामुळे भारत चीन संबंधांत मोठा तणाव निर्माण झाला. 1976 साली भारत-चीन संबंधांत काही सुधारणा झाली. 1979 मध्ये भारताचे परराष्ट्रमंत्री अटलबिहारी वाजपेयी यांनी चीनला भेट दिली. 1980 मध्ये इंदिरा गांधी सत्तेवर असताना दोन्ही देशांत व्यापार, शिक्षण, संस्कृती या बाबतीत देवाणघेवाण सुरू झाली. यामुळे दोन्ही देशांचे संबंध सुधारण्यास मदत झाली. 1984 मध्ये भारत-चीन व्यापार करारावर स्वाक्ष-या झाल्या.

1990 नंतर चीनने राष्ट्रीय सार्वभौमत्व आणि भौगोलिक एकात्मतेचे रक्षण करणे हे उद्दीष्ट स्वीकारून आधुनिकीकरणासाठी सहकार्य आणि शांतता या धोरणाचा स्वीकार केलेला आहे. चीन आज जगात महासत्ता राष्ट्र म्हणून ओळखले जाते. 2001 साली चीनला विश्वव्यापार संघटनेचे सदस्यपद मिळाले. अमेरिकेची एकाधिकारशाही वाढलेली आहे. त्यामुळे चीनने बहुध्रुवी विश्वरचनेचा पुरस्कार केलेला आहे. चीन, रशिया आणि भारत या तीन राष्ट्रांची युती निर्माण करण्याचे प्रयत्न चीनने केले आहेत. भारत चीन संबंधांचा विचार केला तर आतापर्यंत झालेल्या सर्वच पंतप्रधानांनी चीनशी मैत्रीपूर्ण व सलोख्याचे संबंध ठेवलेले आहेत.

समारोप :-

भारत आणि शेजारील देशांच्या संबंधांचा अभ्यास करत असताना प्रामुख्याने भारताचे परराष्ट्र धोरण आणि त्यामधील नेहंरूची पंचशील तत्वे ही ब-यापैकी देशांनी मान्य करून जगात शांतता व सुव्यवस्था निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. देशांचे परस्परांतील हितसंबंध सुधारण्यासाठी विदेशी नीती महत्वाची असते. भारत पाकिस्तान संबंधांमध्ये याचा सातत्याने प्रयत्न केल्याचा दिसते. परंतु आजपर्यंत भारत-पाकिस्तान संबंध म्हणावे तितके सलोख्याचे नाही. तसेच भारत-चीन

संबंध हे शीतयुद्धकालीन कालखंडात मैत्रीचे सलोख्याचे होते. परंतु आज 20 व्या शतकात भारत-चीन संबंध गुंतागुंतीचे आहेत. ज्यात मैत्री आणि संघर्षाचे टप्पे आहेत. सीमावाद आणि राजकीय मतभेद अजूनही आहेत पण दोन्ही देश आर्थिक आणि राजकीय संबंध सुधारण्यासाठी प्रयत्न करत आहेत.

संदर्भग्रंथ :-

1. डॉ. शैलेंद्र देवळाणकर – आंतरराष्ट्रीय संबंध
2. डॉ. वसंत रायपूरकर - आंतरराष्ट्रीय संबंध
3. दैनिक लोकसत्ता – 13 जुलै 2021
4. विकीपिडीया
5. डॉ. शैलेंद्र देवळाणकर – भारतीय परराष्ट्र धोरण सातत्य आणि स्थित्यंतर
6. डॉ. वासंती रासम – डॉ. करिअप्पा खापरे – आंतरराष्ट्रीय संबंध आणि राजकारण